

הכוח והזכות לשלוט בקנון

פרק מתוך ספר בכתובים "שיחות עם אביתר החכם"

הקדמה

התוודעתי אל אביתר בדרך מקרה. יום אחד, בצאתי מפתח ביתנו, ראיתי איש לבוש חליפה אפורה, מחטט בפח האשפה שבחצר. אדם נעים סבר, בשנות השבעים לחייו, מקריח, כחוש. נראה יותר כמו עורך דין. כשעברתי לידו פנה אליי ונפנף בספר שהחזיק בידו:

"תראה", אמר לי, "מה זורקים היום לאשפה. את קאנט. את ביקורת התבונה הטהורה של קאנט. זה לא סמלי? התבונה הטהורה ב...". הופתעתי, מעולם לא ניהלתי שיחה כזאת עם מחטטים באשפה. לרוב, חלקם פגועי נפש, לבושים בגדים צואים, ישנים על מדרכות או על ספסלי העץ שהתקינה העירייה, עד שמגרשים אותם פקחי העירייה.

"כן", עניתי לו, "ואני בטוח שזרקו את הספר הזה שתי נכדותיו של שכננו שנפטר לפני כמה שבועות. הוא היה מרצה בכל מיני מכללות, והתאלמן לפני זמן מה. עכשיו גם הוא מת".

"זייש עוד ספרים כאן..." אמר אביתר, מתזז מעיניו ברקים שנונים, כמתכוון לפתוח בשיחה ממושכת.

"יש לי פגישה", עניתי לו בהחפז. "תשאיר את הספרים בחוץ. אולי מישוהו יעבור וייקח אותם."

מאז שבנו והתראינו מדי פעם. תמיד היה מחטט באשפה, מוציא משם בקבוקי זכוכית ריקים. כמו אחד מחסרי הבית שמתקיימים מאיסוף בקבוקים. אלא שהוא - חש כבן בית בין פחי האשפה. הם היו בשבילו כמו הג'ונגל לטרוזן, שלא רק ניזון מן החיות אלא גם התיידד איתן. והייתה לו גם תיאוריה משלו על האשפה, ואותה השמיע באוזניי באחת משיחותינו: אשפה היא מעין ארכיון, אמר, עדות שעל פיה יתחקו הארכיאולוגים על האירועים בהווה שלנו.

הנה כי כן, בסופו של דבר ניסיונותיו לפתוח אתי בשיחה עלו יפה. התחלנו להיפגש מדי פעם בגן מאיר, הסמוך לביתי לשיחת בין ערביים. אני זוכר שהשאלה שהעליתי בפתח פגישתנו הראשונה, למרות אי הנעימות שבדבר, הייתה כיצד הגיע לעיסוקו הנוכחי. מתברר כי לפני כשבע שנים, נפטרה אשתו, ולו עצמו הייתה הכנסה מצומצמת: קצבת הזקנה של הביטוח הלאומי ותוספת ההכנסה של פחות מ-2000 ₪ כניצול שואה. לכן, בלית ברירה...

פינה בגן מאיר, סתיו 2019

הוא ואשתו אלה, עלו מרוסיה בשנות התשעים, מה היה שמו - מעולם לא שאלתי. וביני לביני קראתי לו אביתר. בנם היחיד מת ברוסיה בתאונת דרכים בהיותו בן תשע. הוא היה בנם יחידם. שם, בסנט פטרסבורג, אלה הייתה מנהלת מחלקה בבית כלבו גדול והוא - מורה בתיכון. לימד מתמטיקה, אך התעניין בשפות שמיות ובהיסטוריה של המזרח הקדום ושלט היטב בעברית, לא זאת היומיומית כמובן. פעם הראה לי תמונה שלהם מאותה תקופה: הוא גבוה וחטוב, והיא מפונקת, פוטוגנית ועל שפתיה מרפרף חיוך של לגלוג קל. מכל מקום, כשהגיעו ארצה בחרו להתיישב בחולון בשכונת ג'סי כהן, אלה מצאה לה עבודה כקופאית ברשת שיווק והוא ניסה להתקבל כמורה בבית ספר תיכון, אבל לא עמד לו כוחו להשתלט על התלמידים, ולכן מצא לעצמו עבודה כשומר לילה בדולפינריום. שנה לאחר שנפטרה אלה נסגר הדולפינריום, לאחר שנרצחו בו בפיגוע 21 איש, והוא נותר מחוסר פרנסה.

כך, בגיל ששים ותשע, החל באיסוף בקבוקים. "הסתפקתי במועט ואת רוב הזמן הקדשתי לקריאה", אמר לי. "עכשיו אני מתעניין בעיקר בפילוסופיה". עם הזמן הסתבר לי שיש לו אוצר של ידע בכל מיני תחומים, מפיזיקה ועד מוסיקה, מספרות ועד תולדות ארץ ישראל. אולי משום כך עברו השיחות שלנו מנושא לנושא, כדרך שיחם של בני אדם שאינם עומדים לפני קהל או תלמידים, ואולי השיחה הנוכחית, אינה מצדיקה את הכותרת שהועמדה בראשה. כאמור, הייתה תקופה שבה נפגשנו דרך קבע פעם בשבוע.

חלק משיחותינו הקלטתי בעזרת האפליקציה שבטלפון שלי. הנה אחת מן הראשונות.

- אביתר יקירי, כבר אמרתי לך, אינני שותה קפה. ובכלל תפסיק להרגיש חייב להגיש לי כיבוד כל פעם שאנחנו יושבים על הספסל הזה בגן.

- תבין. אני נהנה למזוג קפה מן התרמוס, לעוד אדם חוץ ממני... טוב, אמרת לי שיש לך שאלות שנשארו מהשיחה הקודמת. אני נזכר בעצותיו של צמנואל קאנט היקר, באשר לשיחה מוצלחת בשעת הסעודה: "השכל, בתום הסעודה, כבתומה של דרמה, חוזר ומתבונן, באופן בלתי נמנע, על שלבים אחדים של השיחה. אם השכל אינו יכול למצוא חוט מקשר, הוא חש מבולבל." בקצרה, על נושא מעורר-עניין להתמצות לפני שעוברים לנושא אחר. אז מה היה הנושא שבו סיימנו את השיחה הקודמת. מה היו השאלות שלך?

- אחת מהן הייתה, אם לנסח במשפט אחד: איך מקבלים את הזכות לשלוט בקנן. כלומר, איך אנחנו יודעים ומשכנעים אחרים שיצירות מסוימות איכותיות יותר מאחרות, ומה נותן להן את הזכות לעלות אל מרום הפירמידה של האיכות?

- ובכן, אנחנו פשוט יודעים! גם בזכות התבונה שלנו וגם בזכות הפרשנים והאוצרים. הם יצרי המשמעויות. הם שופטי הטעם המיומנים. הם המומחים.

- ומה נותן לנו את ההצדקה להאמין להם?

- התבונה נותנת לנו את ההצדקה הזאת. בזכות התבונה היצירות המעולות מוכנסות אחר כבוד אל הקנן ובזכותה הן מקבלות את האישור להתקדם אל רום מעמדן.

- אני לא מבין מה פירוש "הן מקבלות את האישור", וגם מה פירוש בזכות התבונה?

- השאלה הבסיסית היא מה פירוש בזכות? כלומר, מה היא זכות? ובכן, אם קניתי כרטיס לאופרה, ונתתי אותו לסדרנית בכניסה, היא תרשה לי להיכנס לאולם לאחר שבדקה את תוקף הכרטיס, ויידאה שלא נעשה בו כבר שימוש, והתאריך המופיע עליו תקף. משמע, היא הסכימה להרשות לי להיכנס. היא הכירה בזכותי. אם לא הייתה מכירה בזכות זו, לא הייתי נכנס לאופרה. ואז לא הייתה לי זכות.

- אז הזכות תלויה בסדרנית, או... בסדרן.

- בוודאי שלא רק בסדרנים. אם כי יש להם תפקיד חשוב. אבל הזכות קשורה בהסכמה. יש שרשרת של הסכמות. הסדרנים הם האחרונים בשרשרת הזאת. האפשרות שלי לפעול "בהתאם לזכות", תלויה לא רק במי שמאשר את תביעתי להיכנס לאולם, אלא גם במי ששכר את הסדרנים, ובמי שקבע את מחיר הכרטיס, ובמי שחוקק את חוקי הקניין ויישם אותם לתחום זה של מופעים באולמות אופרה או תיאטרון. היא תלויה במערכת שלמה. מערכת זו פועלת מרצונה, ורצון זה מודרך, נשפט ומוערך על ידי התבונה. מערכת זו נותנת לך את ההסכמה, את הזכות, לאחר שהפעילה את התבונה.

**ההסכמה של האומות המאוחדות להקמת
מדינת ישראל הייתה חשובה לנו, כי האמנו, ככל האומות
המתורבתות, שזכות כרוכה בהסכמה. הרי ההסכמה הרחבה
של האומות החברות באו"ם לכינונה של מדינת ישראל
הייתה ההצדקה לזכותנו לחיות כאן.**

- זכות היא זכות היא זכות. לדעת רבים, היא מושג שלא תלוי בשום הסכמה. ובאשר לתבונה, מה לעשות ובמשטרים טוטליטריים רבים, מערכת שלמה פועלת באכזריות בשל ציות לעומדים בראשה. הם מקבלים את הנחיותיו ומבצעים את המעשים הנתעבים.

- אולי משום שלימדו אותם מילדותם, שיש לציית למי שגבוה ממך בהיררכיה.

- והנה, למרבה הפלא הם עדיין מאמינים שהם פועלים בהתאם לצווי התבונה, והם גם צאצאים ראויים, כיוון שנענו לצווים החינוכיים שעליהם גידלו אותם הוריהם.

- יש הרבה מקרים כאלה. כל המאה העשרים גדושה במשטרים פשיסטיים, נאציים, קומוניסטיים, מאואיסטיים, שבהם מערכות ענקיות פעלו באורח שרירותי ואנטי-מוסרי, א-הומני, אך האמינו שהן פועלות על פי צו התבונה.

- נו באמת.. האם הייתה להם תבונה אחרת?

- לא, לא. לא הייתה כאן "תבונה אחרת". התבונה הוסיפה להתקיים, והעובדה שלא פעלו על פיה, אין פירושה שהתבונה אינה בעלת ערך, או לא רלוונטית, ובוודאי שלא צריך להמשיך ולהשתמש בה בעתיד. ממש כמו שהעובדה שיש מעשי רצח, אין פירושה שיש לבטל את החוק האוסר רצח. הרבה מאוד אנשים משקרים, משקרים לעצמם, משקרים לעמיתיהם לעבודה, משקרים לשלטונות, אבל אין פירוש הדבר שיש לבטל את המושג שקר, כשם שאין לבטל את המושג תבונה. אתה יכול לדמיין לך אפשרות, שבה מודדים במקום מסוים, במדינה שלמה, למשל, לפי מטר שגוי. מטר שחסרים בו 2 מילימטרים. האם פירוש הדבר שאין מחוץ למדינה הזאת עוד מקום שבו יש מטר מדויק? ואם העולם שלנו הוא גלובלי, הרי בסופו של דבר הם יהיו חייבים לתקן את השגיאה, אחרת לא יוכלו לייצר מכונות או בגדים ולייצא אותם למדינות אחרת.

- אז מה שעולה מתוך דבריו הוא, שהחשיבה התבונית תלויה בסופו של דבר בהסכמה, וההסכמה נתונה בידי הרוב שמחזיק את מושכות הכוח. הציות ל"הסכמה" זו היא בסופו של דבר עניין של הישרדות. ההישרדות של המתאימים ביותר, כדברי דרווין, תלויה בהסכמה לדעתם של החזקים ביותר, הרבים ביותר. אין הבדל בין הדרך בה מושגת "זכות" לבין הדרך בה מושגת הסכמה לתוצאי התבונה.

- זה לא עולה מתוך דבריי. התבונה ניכרת בכול, החל מן המבנה המולקולרי, ועד לתנועת הכוכבים. זכות היא הליך חברתי. היא לא מושג מוחלט. תבונה היא מושג א-פריורי, הקיים מעבר להתנסות ההיסטורית והחברתית. זכות היא מושג א-פוסטריורי, המתממש בהתנסות.

- לכך איני מסכים. כי התוצאות של טיעונים כאלה הן שאין זכויות היסטוריות, ולדעתי יש.

- בזה אנחנו דווקא כן מסכימים. הרי אין זכויות היסטוריות שרירותיות המוכרזות רק על ידי צד אחד, אין זכויות המוקנות כהבטחות של קול אלוהי שדבריו נרשמו על מגילת קלף ואחר כך בספר מודפס על נייר. אין זכות משום שאלוהים אמר לאברהם 'לך נתתי את הארץ', ומפני שדברים אלה כתובים בתנ"ך, ואי אפשר להסתמך רק על התנ"ך כדי לתבוע בעלות על הארץ. מימוש הזכות הוא תוצר של הליך חברתי התלוי בהסכמה. אם להביא דוגמה מן ההיסטוריה, הסכמת האו"ם להקמת מדינת ישראל הייתה חשובה לנו כיהודים, כי האמנו, ככל האומות המתורבתות שזכות כרוכה בהסכמה. כשם שהאיסורים על גנבה או שקר או רצח כרוכים בהסכמה, ולכן מענישים את מי שאינו מקיים את החוקים האוסרים אותם. הרי ההסכמה הרחבה של אומות העולם החברות באו"ם לכינונה של מדינת ישראל ולהמשך קיומה היא הזכות שבגינה אנחנו מוסיפים להאמין שזכותנו היא לחיות כאן.

- ולא זכות היסטורית?

- גם זכות היסטורית... בעצם, זכות היסטורית היא רלוונטית במידה שהיא זכתה להסכמה. הרי גם היא הובאה בחשבון בהצבעה באו"ם, וזכתה להסכמה באותה הזדמנות, ולא בזכותנו, אם אפשר לומר כך, אלא בזכות יוון, היריבה ההיסטורית של מלכות החשמונאים. כידוע, זמן מה לפני שעצרת האומות המאוחדות הצביעה בעדנו, היא הצביעה בעד כינונה של יוון, כמדינה שתושביה מקיימים ביניהם לבין עצמם וביניהם לבין הטריטוריה שלהם, קשר המבוסס על זיכרון היסטורי. האומות המאוחדות הסכימו שיש ממש בזיכרון היסטורי, ושהוא עשוי לכוון ישות פוליטית. במלים אחרות: תודעה לאומית עשויה לכוון הוויה מדינית. היא מבנה את הבסיס שעליו מושתתת ההסכמה. וכאמור, בלי הסכמה אין זכות.

מה תאמר על התשריט הבא: לאחר שהחלטתי "לכפות" זכות כניסה לאופרה, נכנסתי לאולם בכוח וסילקתי מאחד המושבים את האיש שהתיישב בו. הייתה מהומה והוציאו אותי מהאולם בכוח, וגם הגישו נגדי תביעה. בבית המשפט טענתי שיש לי זכות להיכנס לאופרה, כי דודי אהב מאוד את האופרה הזאת, וציווה עליי לפני מותו לא להחמיץ שום ביצוע שלה, והוא הכריז על זכותי להיכנס לאופרה ולהתיישב על אחד הכיסאות שם, וכל זה כתוב בצוואה שלו, ואותה אציג לפני השופטים. כלומר, אסתמך על הזיכרון ההיסטורי המשפחתי.

- אני מניח שתאמר כי חסרה כאן ההסכמה שהיא חלק בלתי נפרד מהזכות. אם כך תעשה אולי ישלחו אותך לאבחון פסיכיאטרי וועדה של פסיכיאטרים תחליט אם מקומך בבית משוגעים או בבית סוהר. אבל כידוע לך, כבר מישל פוקו טען, שהשיפוט של ועדות פסיכיאטריות הוא מוטה ונקבע לפי האידיאולוגיה השלטת באותה חברה באותו זמן. לכן

צמחים מתהדרים ביפי פרחיהם

במאה ה-18 הכניסו לבתי משוגעים את כל המערערים על הזכויות שנטלו לעצמם מחוללי המהפכה הצרפתית, שהשתיתו את דעתם הנחרצת על הנאורות, כלומר על התבונה, ואלה שלא הסכימו לכך, דעותיהם או מעשיהם לא עלו בקנה אחד עם התבונה, שהייתה נר לרגליהם של מעריצי הנאורות ולכן אושפזו...

- לא, לא... זהו מדרון חלקלק. הרי מקביעה זו נובע גם שכל אמת היא תלויה הקשר תרבותי, חברתי, שלטוני, שהטוב והרע הם יחסיים, שהיפה והמכוער אינם מוחלטים וכו'. וכך הגענו למעגל הקסמים, ליתר דיוק למעגל המכשיל, של הפוסט-מודרניזם, הקובע שהאמת יחסית.

- במלים אחרות: שיש אמת מוחלטת אחת והיא שהאמת יחסית.

- משל למי שאומר: כל בני האדם - רמאים. כלומר: אם כולם רמאים, גם הוא רמאי, כלומר, רמאי הוא מי שאמר שכולם רמאים. משמע, שההיפך מדבריו נכון. מכאן שמה שאמר אינו שקר, אלא אמת, ואם כולם רמאים...

- נכנסנו לסחרחורת.

- אז נחזור לענייננו. זכות תלויה בנסיבות היסטוריות וגיאוגרפיות מסוימות והיא מושגת על ידי הסכמה, ואילו התבונה אינה מוגבלת לזמנים ולמקומות מסוימים, אבל היא מתממשת לא רק בהיסטוריה ובחברה, אלא ביקום כולו. אם כי לפי מכניקת הקוואנטים, זה לא כך.

- בוא נחזור לראשית שיחתנו. שיפוט אסתטי - האם הוא פרי הסכמה או הוא מהות שאינה תלויה בשום דבר. כלומר, האם הוא כמו "זכות" או כמו "תבונה"?

- למעשה, כוונתך - האם היופי הוא רק בעיני המתבונן, ומה שיפה בעיני מתבונן אחד, מיבשת אחת - אינו יפה בהכרח בעיני מתבונן אחר ביבשת אחרת. אין יופי מוחלט.

- נכון.

- אינני מסכים שהיופי איננו מוחלט. הוא מוחלט בדומה לתבונה המוחלטת. לדעתי, היופי

הוא מהות אוניברסלית. התבונן סביבך – לא רק בני אדם מזהים את היופי. גם בעלי החיים מתקשטים לקראת עונת הזיווג. וגם – וסליחה מראש על מה שנראה כהגזמה – גם הצמחים. הרי הפרחים הם אברי מין. פרחים יוצרים צורות יפות, סימטריות הם שופעי צבעים תואמים. וכל זה, כדי למשוך אליהם פרפרים או דבורים ושאר חרקים שיפרו את הביציות כי תאי הרבייה הנקביים נמצאים בביציות, מוגנים בתוך שחלות-הפרחים ותאי הרבייה הזכריים נמצאים באבקנים של הפרחים, ומי שמעבירים אותם (אם כי לא בכל המקרים כי יש גם רבייה זוויגית, לא רק דו זוויגית), הם החרקים והפרפרים והדבורים, הנמשכים אליהם. בקצרה, לא רק אנחנו מבחינים ביפי הפרחים.

- אז מה שאתה טוען, שאין רגליים לטענה ש"היופי נמצא בעיני המתבונן", כלומר הוא לא נמצא רק בעיניהם של בני האדם.

- היופי הוא בעיני המתבונן, אבל כולם מתבוננים בפרחים ובטווסים ובאיילים ומעריצים את יופיים, לא רק בני האדם. זנב הטווס הצבעוני נועד להסב אליו את תשומת ליבה של הנקבה, כדי שתחשוק בו, האיל מתהדר בקרניו הנישאות, הסוס בצווארו הזקוף ובשריריו המבהיקים, שלא לדבר על הפרחים שבורכו לא רק בצבעים יפהפיים אלא גם במבנים סימטריים מעוררי השתאות.

- אבל אם המודעות ליופי היא מתת שזכינו בה לא רק אנחנו אלא גם בעלי החיים והצמחים, הרי האמנויות שמורות רק למין האנושי.

- לא הייתי מרחיק לכת עד כדי כך. גם השירה והריקוד הם אמצעי חיזור של בעלי החיים חיזור המגיע לביטוי ב"מופע ראווה". שיאו של מופע כזה הוא בתנועות ריקוד, המשתנות ממין אחד למישהו: התרנגול צועד בצעדים מדודים הלך ושוב, היום מנפח את חזהו והולך בעקבות היונה כשהוא מניע את צווארו מעלה ומטה, והטווס פורש את זנבו המלכותי כדי שהנקבה תתרשם מתנועותיו ומצבעיו של המחזר שלה. כל זה קורה באור היום, ואילו בלילות הגחליליות מבצעות ריקודי ראווה, ויש גם דגים מאירים שמעלים מופעי אור. האם ידעת, שאחת מדרכי החיזור של התנינים היא הרעדת גבם בגובה המים ויצירת מזרקה עדינה ומרהיבה. ואתה סבור שהכול קורה בלא שום מודעות?!

- נחזור לענייננו: איך קובעים שמילים המודפסות על נייר הן שיר או סיפור, או שמקבץ של צבעים וצורות הם ציור? במלים אחרות: מי קובע שהם בכלל אמנות?

- יש לכך תנאים. זה לא לגמרי פשוט. אם לסכם את מגוון הגישות והתפיסות: מקובלים כמה תנאי יסוד: ראשית, אם מצליחים להראות שהיצירה מכילה (א) משמעויות כלשהן, פילוסופיות, פסיכולוגיות, חברתיות או רגשיות ו-(ב) שיש לה ייחוד צורני ואסתטי. שהיא לא נוצרה בדגם קבוע, אלא יש חידוש בדרך שמוצגות המשמעויות. תנאי היסוד השני מתקיים, אם מוכיחים את קיומו של יוצר, שאישיותו ו"האמת הפנימית" שלו הן המקור

ממנו נובעים הצורה והתוכן של היצירה; והתנאי השלישי תלוי בכך שמוכיחים כי אותו יוצר חיבר את היצירה מתוך מחויבות ל"אמת הפנימית" שלו, וללא כל שיקולים מסחריים. בקצרה: צריכה להתקיים זיקה למשמעות ולאוטנטיות.

- לפי התנאי השלישי שלך שום אמנות פופולרית, או מה שנהוג לכנות "אמנות נמוכה", אינה ראויה להכרה וליוקרה, כי הכול נעשה בה ממניעים מסחריים.

- לא דווקא. היו חוקרים שמצאו כי יצירות של מוסיקה שאינה כלולה בקנון, כמו זו של אריק איינשטיין או של שלום חנוך, מבטאות את "האמת הפנימית" של יוצריהן. אבל בעיקרון זה נכון: שיקולים מסחריים הם מסימניה המובהקים של "האמנות הנמוכה", או כפי שנהוג לקרוא לה במקומותינו - "תעשיית התרבות". וזה מה שקרה לתרבות הישראלית החל משנות השמונים. התרבות התחלפה ב"תעשיית התרבות". קובעי הטעם, שיצרו את הקנון, איבדו את ערכם.

- לפי דבריך, ההכרה בערכה של יצירה מושחתת על הסכמה, הסכמה עם "קובעי הטעם".

- זו האמונה הרווחת בעולמנו הפוסט-מודרני. והיא גם מבוססת על מחקרים אמפיריים, שערך אחד מגדולי הפילוסופים והסוציולוגים הפוסט-מודרניים, פייר בורדייה. הוא סבר שטעם הוא כושר נרכש, לא כושר מולד.

- מה דעתך, טעם הוא כושר מולד?

- הכול מסכימים שפרח השושנה הוא יפה. לא רק בני אדם מכירים בכך, אלא גם פרפרים שנמשכים אליהם. אני סבור, כמו קאנט, שיש 'טעם טהור' שמקורו אסתטי והוא בלתי תלוי בהקשרים אחרים. ואילו פייר בורדייה סבר, וגם הוכיח זאת במחקריו, שה'טעם' הוא תוצר של הביטוס, כלומר שהוא נרכש בתהליכי יצירת ההביטוס.

- מה זה הביטוס?

- זהו חידוש של בורדייה. הביטוס הוא מערכת ההרגלים, הגינונים, הנימוסים, המנהגים, האמונות והטעמים שאדם מקבל מן הקבוצה שהוא חי בתוכה. למשל, אצלנו: ההביטוס של החרדים שונה מן ההביטוס של החילונים.

- לעומת זאת, ההביטוס של "המעושרות", אם אתה זוכר את סדרת הטלוויזיה הזאת, שהייתה פעם מאוד פופולרית - הטעם שלהן אינו שונה בהרבה מזה של המוני העם, לבד מן העובדה שהן בחרו לגור בבתים מפוארים וטורחות לטפח את המראה שלהן.

- אבל נימוסיהן, גינוניהן, אופן דיבורן כשל "המוני העם", וגם השכלתן היא כזאת, על פי רוב. במונחים של בורדייה הן מעדיפות הון חומרי על פני הון תרבותי. לא כך, לפי בורדייה בצרפת. העשירים הם בעלי הביטוס שונה משל העניים, הם בעלי טעם "נכון",

והטעם הנכון הזה מאפשר להם לרכוש עוד הון תרבותי. זאת ועוד, בורדייה טען שיצירה של 'טעם טוב' היא אסטרטגיית היבדלות של מעמד חברתי גבוה מן המעמד הנמוך. שכן, הידע, הכישורים והרגישויות המאפשרים פענוח "נכון" של יצירות אמנות, מהווים מרכיב מרכזי בהון התרבותי. בעלי הנכסים החומריים הם בעלי טעם מעודן, ולכן הם מעדיפים את האמנות הגבוהה. זה היה המצב בצרפת במאה הקודמת, כאשר בורדייה ערך את מחקריו.

- לאילו סוגי אמנות התכוון בורדייה כשדיבר על "ההון התרבותי"?

- הוא התכוון לאמנויות המרכזיות: ציור ופיסול, ספרות, דרמה, מחול ומוסיקה. לדעתו, אפשר להוסיף לכך את האדריכלות והקולנוע. בכל אחת מהן קיים אוסף של "יצירות מופת" ושל "גאונים". זהו מאגר האמנות "הקלאסית" של הציוויליזציה המערבית. זהו מאגר קדוש, ו"קדושתו" נשמרת ומטופחת על ידי מערכת החינוך ומוסדות התרבות הציבוריים, לפחות בצרפת. ההיכרות אתו, הידע על אודותיו, היכולת ליהנות מתכניו והאמונה ב"קדושתו" מהווים בחברה הצרפתית מרכיב מרכזי בהגדרתו של אדם כ"משכיל", "תרבותי" ו"אנין". מאגר זה, במילים אחרות, הינו עיקרו של ההון התרבותי המודרני בצרפת לפחות עד סוף המאה הקודמת, ונראה לי שגם עכשיו.

- אתה חושב שכך זה לא אצלנו?

- פעם אולי זה היה כך, אבל אני בטוח שזה לא המצב היום, ובכל הגילאים, ובוודאי שלא בכל המגזרים והקבוצות הלאומיות והחברתיות הישראליות. לא נראה לי שאצלנו הקנון נחשב עדיין ל"מאגר קדוש". ספק אם מכירים בו או אם בכלל מכירים אותו.

- מדוע? מה סיבת הפסימיות שלך?

- ראשית, אינני בטוח ש"קדושתו" נשמרת ומטופחת על ידי מערכת החינוך ומוסדות התרבות הציבוריים, בוודאי לא במגזר החרדי או בבתי הספר של ש"ס, או במגזר הערבי ודומה שגם לא בבתי הספר הממלכתיים החילוניים, לבד מן המגמות לאמנות, לקולנוע, וכו'. לא בטוח שגם אמנות "פופולרית" יחסית כמו הספרות, נאמנה עדיין לקנון הקלאסי: כמה לומדים היום את ביאליק? בטוח שלא לומדים את טשרניחובסקי. הוא בכלל הודר מלימודי החובה, ואדם יכול שלא לשמוע את שמו של המשורר הזה או לקרוא משיריו החל מגן הילדים ועד סוף התואר השני. בסך הכול, "המעושרות" אינן נבדלות מישראלים רבים מאוד. הקנון הקלאסי של אמצע המאה הקודמת הלך ונעלם...

- איך כל זה קרה?

- זוהי שאלת מיליון הדולר, כמו שאומרים, או אם להסב אותה עלינו – זוהי שאלת 59,6 מיליארד השקל, תקציב משרד החינוך לשנת 2019.

- בעצם, מה שאתה אומר הוא שהכול קרה בגלל מערכת החינוך.

- זוהי התשובה הקלה. אך הקנון עבר שינויים מפליגים. חלקם בגלל מפנים אידיאולוגיים, חלקם בגלל שינויים סוציולוגיים. זה קרה כשישראל הפכה ממדינה סוציאליסטית, כבראשיתה, למדינה קפיטליסטית, מתועשת, וזה השפיע כמובן על התרבות והחינוך.

- איך היוצרים או המורים או אנשי האקדמיה נתנו לדבר כזה לקרות?

- נראה כי זה לא היה ממש אכפת למישהו, ואילו הייתי מאמין בתאוריות קונספירציה הייתי אומר שזה היה מכוון. בכל מקרה, זהו תהליך היסטורי שהחל למעשה בשנות השבעים והתגבר מאוד בשנות השמונים. בתקופה זו - האידיאל של יצירת התרבות העברית החילונית דעך כשהחלה בריחה ממנה לכל מיני כיוונים: פירוק המיתוסים הצבריים, כפירה באידיאולוגיה של התרבות העברית "הילידית", ההימשכות אל היידיש, אל האמריקניזציה, אל הדת, אל המזרחיות. מרידה בהיררכיות הנגזרות מן התרבות הארצישראלית.

- כשאתה מדבר על פירוק המיתוסים הצבריים, אתה מתכוון לביקורת של נתן זך על אלתרמן?

- לא רק עליו. זלזלו בכל החבורה הזאת: אלתרמן, שלונסקי, לאה גולדברג. אבות ישורון שלא נמנה עמם זכה לעומת זאת להערכה. בתחום הספרות זו הייתה בלי ספק התופעה המובהקת ביותר. אבל קרו דברים נוספים. למשל, בשנות ה-70 - התפרק המבנה הסוציאליסטי של הכלכלה המקומית, אחר כך - או כתוצאה מכך - נכנסה הטלוויזיה המסחרית, והחלה התמסחרות של התרבות. בשיאו של תהליך זה, באמצע שנות ה-80 החלה מילטוניזציה של מדינת ישראל, כלומר: שדה הייצור התרבותי נפל בשבי הפרקטיקה והתאורייה של כלכלת השוק של מילטון פרידמן. שאחד מעקרונותיה הייתה שיש לתת לשוק לקבוע את התהליכים החברתיים.

- כלומר: בתחום התרבות, אין הממשלה אמורה להתערב מ טוב ועד רע.

- ברור. לפי מילטון פרידמן הממשלה לא תומכת באמנות! וגם לא במובטלים. כי הם "עצלנים". אלמלא היו עצלנים - הם היו עשירים. אגב, כדאי לזכור שזה לא קרה בהכרח בכל המדינות שאינן סוציאליסטיות. בגרמניה יש מסורת של מאות שנים שהמדינה תומכת באמנים ובאמנות. כך גם בבריטניה. כך זה היה גם אצלנו. עד שהגיעה אלינו המילטוניזציה. וכל זה קרה עוד בטרם עלה הימין לשלטון.

- במה התבטאה ההתפוררות של הקנון?

- ההיררכיה האינטלקטואלית הלכה ואיבדה מכוחה ומסמכותה. מה שנחשב בעבר כאמנות אמיתית, כראוי להערכה - השתנה או נעלם. ערכה של יצירת אמנות נמדד במחירה. פעם חשבו כי ככל שיצירה היא יותר מעולה היא שווה יותר כסף. אבל היום אומרים שככל שהיא שווה יותר כסף, היא יותר מעולה.

- זה כולל גם את המסחור שפשט בתחום הספרות?

- ברור. זה היה כמו שריפה בשדה קוצים. זה החל בשדה השיווק והתפשט אל שדה הייצור. העורך הספרותי, שהיה פעם הריבון בתחום המו"לות, כמו ביאליק או שלונסקי, הפך לעובד מן השורה בשדה הייצור של תעשיית הספרות. להוצאת עם עובד היו פעם 30 אלף מנויים, והיא נתמכה במידה רבה מאוד על ידי ההסתדרות. היא בכלל הוקמה על ידי ההסתדרות, כמימוש החזון של ברל כצנלסון, שצריך להקנות ל"אדם העובד" לא רק שכר כדי מחייתו, אלא גם ראוי לדאוג לנכסי הרוח שלו. ברגע שהתמיכה של ההסתדרות הלכה והצטמצמה, הכול. השתנה. העורך איבד את מעמדו. כך זה עד היום.

- לא בכל ההוצאות.

- נכון. לא בכולן, אבל ברובן שולטת מחלקת השיווק, המפעילה את היחצ'נים המפעילים את התקשורת. לספרים מתייחסים כאל מוצרים, המופקים בסרט נע, לא כאל יצירות אמנות. ואגב, זה קורה לא רק בספרות. ועדי עובדים הרוכשים מהתיאטרונים כרטיסים מוזלים, משפיעים על הרפרטואר של התיאטרונים הרפרטואריים.

- כן, ברור. אבל איך אנשי הרוח או האקדמאים אינם מקימים קול זעקה?

- כי יש עוד כוחות שמשפיעים על התרבות. הקפיטליזם המאוחר טישטש את הגבול בין אמנות נמוכה לאמנות גבוהה, והפוסט-מודרניזם נתן לו את תעודת הכשרות האקדמית. בעבר, ההיררכיה של המודרניזם הקפידה על הפרדה מוחלטת של האמנות מן הפעילות המסחרית. התפיסה הייתה, שרק התרבות הפופולרית, "התרבות הנמוכה", כפופה לשיקולים מסחריים, ולכן נטולת זיקה לתוכן, למשמעות ולאותנטיות. אבל עם עליית הפוסט מודרניזם הכול השתנה.

- ואל מה זה הוביל?

- אל הרס הקנון. בדיון האקדמי התנחלו תיאוריות של תרבות שהעבירו את הדגש מן היצירה אל הנמענים. כלומר: אין משמעות או פרשנות אחת "נכונה" ליצירה כלשהי. ערכן ומשמעותן של יצירות הפכו לדבר אישי. בשדה הייצור – הלקוח צודק תמיד. הערך נמדד ברווח והפסד. ובשדה התיאוריה – הנמען צודק תמיד. היצירה היא נקודת מוצא שהנמען מוצא בה משמעות המשמשת אותו ליצירת פרשנות ההולמת את אישיותו ואת מעמדו החברתי. וכך, למרבה האירוניה, יצרה האקדמיה מצב שבו אי אפשר לתת ציונים לכותב של עבודה אקדמית שמפרשת יצירה, כי מה שכתוב בה הוא מה "שהכותב הבין". ומה שהוא הבין – מתאים לאישיותו. ובאשר לקהל, "לצרכנים". כאן פועל העיקרון של הרוב הצודק. למעשה הוא "יצדק" אם ישכנעו אותו בערכה של יצירה באמצעות התקשורת. היחצ'נים יוצרים רוב "סמכותי", הממלא את מקומו של המבקר בעל הסמכות. בעצם, ההמון הרבה יותר חכם ממנו, ולזה קוראים "חכמת ההמונים".

- אז הכול עניין של יחסי ציבור? של שליטה בתקשורת? אין שום תבחין אובייקטיבי?

- מה לעשות... אין... אין.